

*Bać się śmierci jest tym samym,
co mieć się za mądrego nim nie będąc*

Sokrates (5)

Adam Gross

Samobójstwa słynnych ludzi - Sokrates i cykuta

Suicides of famous people - Socrates and hemlock

Z Katedry i Zakładu Medycyny Sądowej CM UJ w Krakowie
Kierownik: dr hab. med. F. Trela - profesor UJ

Przedstawiono okoliczności śmierci Sokratesa, która zgodnie z przekazem pozostawionym przez Platona była spowodowana wypiciem trucizny w trakcie realizacji samobójstwa wymuszonego wyrokiem sądowym. W oparciu o piśmiennictwo omówiono porównawczo obraz kliniczny zatrucia dwoma, często mylonymi ze sobą trującymi roślinami: szalejem jadowitym (*Cicuta virosa*) i szczwołem plamistym (*Conium maculatum*). W kontekście tego przedyskutowano opis śmierci Sokratesa przedstawiony przez Platona w „Fedonie”, dokumentujący rodzaj wypitej przez filozofa trucizny (cykuty).

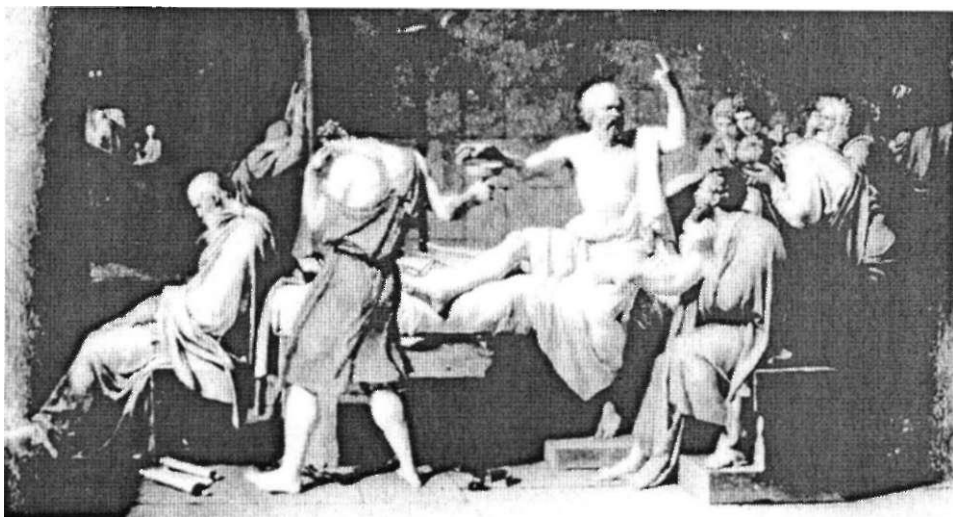
According to Plato, Socrates died by committing suicide by ingestion of Hemlock (*cicuta*). A comparative toxicology of different species of Water Hemlock (*Cicuta virosa*) and Poison Hemlock (*Conium maculatum*) is presented and the description of Socrates death in Plato's „Phaedo” is discussed in this context.

Słowa kluczowe: samobójstwo, Sokrates, trucizny roślinne, zatrucie szalejem jadowitym (*Cicuta virosa*), zatrucie szczwołem plamistym (*Conium maculatum*).

Key words: suicide, Socrates, plant poisons, hemlock poisonings (Water Hemlock, Poison Hemlock).

SOKRATES (469-399 p.n.e.): grecki filozof, ateńczyk, jeden z najśłynniejszych myślicieli starożytności, nauczyciel m.in. Platona i Ksenofonta. Sam nie pozostawił żadnych prac pisanych a jego dialogi i nauki znamy jedynie z dzieł innych mu współczesnych, m. in. Platona („Dialogi”). Twórca metody żywego dialogu zwanej sokratyczną: elenktycznej (część krytyczna - zbijanie argumentów rozmówcy) oraz majeutycznej (położniczej) zwanej obecnie heurystyczną (część konstruktywna - pomoc w dochodzeniu do prawdy) (3, 4, 8, 11, 17, 26)

Oskarżony o bezbożność oraz o demoralizowanie młodzieży, 70-letni Sokrates zostaje w roku 399 p.n.e skazany za to na śmierć przez ludowy sąd przysięgłych. Pytany o sposób wykonania wyroku wybiera wypicie trucizny (3, 4, 11). Platon mimo, że nie był naocznym świadkiem śmierci Sokratesa (był wówczas chory), daje w „Dialogach” („Fedon”) opis ostatnich chwil jego życia (11, 19). Po wyroku Sokrates przez 30 dni pozostaje w więzieniu. Odwiedzany przez swych uczniów prowadzi z nimi dysputy filozoficzne, odmawiając równocześnie skorzystania z proponowanej mu przez nich ucieczki. W dniu wykonania wyroku wygłasza rozprawę o nieśmiertelności duszy, po czym wypija truciznę podaną mu przez egzekutora - „wysłannika Jedenastu” (3, 4, 8, 11, 19, 25) (ryc.1).

Ryc.1. Śmierć Sokratesa. J.L.David,1787, olej na płótnie, Nowy Jork, Metropolitan Museum of Art.
Fig 1. Death of Socrates. J.L.David.1787. Oil on canvas. New York, Metropolitan Museum of Art.

Platon w następujący sposób opisuje śmierć swojego mistrza (19):

„Usłyszawszy to Kriton skinął na chłopaka, który stał niedaleko. I chłopak wyszedł, a zabawiwszy czas jakiś wrócił, prowadząc tego, który miał truciznę podać, a już ją niósł zamieszaną w kielichu. Sokrates zobaczywszy tego człowieka: No tak - powiada - mój drogi; ty się na tym rozumiesz; co trzeba zrobić?

Nic więcej - powiada - tylko wypić i chodzić po tym trochę, aż ci członki ciężać zaczną; potem się położyć, i tak ono samo już będzie działać. I równocześnie podał kielich Sokratesowi, ...zaraz duszkiem, bez trudności najmniejszej i bez skrzywienia wypił...chodził po sali, a potem powiedział, że mu już członki ciężą i położył się na wznak. Bo tak kazał dozorca. Zaraz się go dotknął ten, co mu podał truciznę, i co jakiś czas patrzył mu na stopy i golenie, a potem mocno

go uszczypnął w stopę i zapytał, czyby coś czuł. A on powiada, że nie. Potem znowu golenie. A idąc tak coraz wyżej, pokazywał nam, jak stygnie i sztywnieje. I znowu go dotknął i powiedział, że jak mu to dojdzie do serca, wtedy skończy.

Już mu było pół ciała zastygło, wtedy odstąpił głowę, bo ją był zakrył i powiada: a były to jego ostatnie słowa: Kritonie, myśmy winni koguta Asklepiosowi. Oddajcież go a nie zapomnijcie!

Stanie się tak - powiedział Kriton- ale może coś innego masz jeszcze powiedzieć ?

Na to pytanie nic już nie odpowiedział, tylko po krótkiej chwili drgnął i dozorca odkrył mu twarz. Oczy już były poszły w ślup. Zobaczywszy to Kriton zamknął mu usta i oczy”

Platon: Fedon (fragmenty)
tłum: Władysław Witwicki

W tym pozostawionym przez Platona przekazie nie znajdujemy bezpośredniej informacji o rodzaju trucizny w następstwie działania której zmarł Sokrates. Sokrates, któremu z uwagi na jego zasługi pozwolono wybrać sposób wykonania na nim wyroku śmierci, podczas procesu również mówi tylko, że chce „być karmiony przez prytaneję” (prytanejon - ważny gmach administracji państwowej, w którym urzędowali ateńscy radni - prytanowie) (11, 26). Z innych przekazów historycznych wiemy jednak, że w starożytnych Atenach „trucizną Państwa” była „cykuta”. Od dawna znano jej toksyczne właściwości, stosując ją wówczas i w późniejszych wiekach zarówno do zbrodniczego trucia i do popełniania samobójstw (3, 4, 11, 15, 21).

W potocznych poglądach, ale nie tylko, bo niekiedy także w piśmiennictwie, napotykamy jednak nierzadko na omyłki w rozumieniu i w stosowaniu określenia „cykuta”. „Cykuta”, którą miał spożyć Sokrates, jest bowiem nierzadko mylnie utożsamiana z nazwą gatunkową rośliny „Cicuta virosa L.” tj. z szalejem jadowitym, zwanym także cykutą jadowitą, jednym z przedstawicieli licznej rodziny baldaszkowatych (Umbelliferae)¹²³⁴⁵ (1- 8, 18, 24). W Polsce określa się ją również takimi nazwami jak szaleniec, szaleń, cykuta, bzducha wodna, pietruszyca wodna, wsza wodna, blekot (7, 20) Angielska nazwa tej cykuty:

¹ według W. Kopalnińskiego: „Słownik mitów i tradycji kultury”. PIW 1985: „cykuta: szale jadowity, silnie trująca roślina zielna wieloletnia, z rodziny baldaszkowatych, z łac. cicuta - „trująca trawa”, wyrokiem sądu ludowego w Atenach Sokrates został skazany na śmierć przez wypicie soku z kłaczy cykuty za „nieuznawanie bogów” i „deprawowanie młodzieży”.”(8)

² według Encyklopedii Powszechnej PWN, Warszawa 1987 i 1997 - „cykuta: Cicuta virosa, szale jadowity....czasem mylony ze szczwołem plamistym, pietrasznikiem (Conium maculatum)”

³ według W. Szumowskiego: „Historia medycyny” 1994 „szale, czyli cykuta (Conium maculatum)(24)

⁴ według J. Pfeiffera: „pietruszyca wodna, której botaniczna nazwa brzmi cicuta virosa... w starożytności i w wiekach późniejszych roślina ta służyła do umyślnego trucia lub popełniania samobójstw” (18)

⁵ według J. Biernat: „w czasach starożytnych _służyła ona (kantarydyna - dop. autora) nawet do wykonywania wyroków śmierci w zastępstwie wyciągu z szale jadowitego, czyli cykuty (Cicuta virosa):(1)

Water Hemlock, pochodząca z anglosaksońskiego „hem” - brzeg oraz „leac” - roślina, określa dobrze miejsca występowania tej rośliny (na brzegach zbiorników wodnych) (6).

W starożytności mianem „cykuty” określano natomiast zupełnie odmienną od *Cicuta virosa* (szaleju jadowitego) roślinę. Był to mianowicie sok z kłącza równie trującej rośliny z rodziny baldaszkowatych - szczwołu plamistego (*Conium maculatum* L.) nazywanego w Polsce pietrasznikiem plamistym, cykutą szaleniem plamistym, psią pietruszką, świńską wszą (6, 15, 20, 21).

Roślina ta jako lecznicza i trująca znana była w starożytnej Grecji jako „koneion” (Teofrast, Dioskurides) a w Rzymie jako „cicuta” (Pliniusz Starszy, Horacy). Wywaru z szczwołu plamistego używano w Grecji do wykonywania wyroków śmierci na skazańcach i do eutanazji. Spotyka się również pogląd, że w skład takiej trującej „cykuty” wchodziło także opium (15). Karę śmierci wykonywaną za pomocą kubka „cykuty” Pliniusz określał mianem „publica Atheniensium poena invisita” (15, 21).

Etymologia łacińskiej nazwy tej rośliny (*Conium*) jest niepewna. Prawdopodobnie wywodzi się od greckiego „kone” (oznaczającej zabójstwo, uśmiercenie, zabicie), co nawiązywałoby do jej silnie trujących właściwości, lub też z innego greckiego słowa „konios” (zakurzony, pokryty kurzem), co mogłoby opisywać charakterystyczną, jakby opyloną łodygę tej rośliny (15, 16, 21). Niektórzy nazwę tą wyprowadzają natomiast od greckiego „konas”, słowa oznaczającego kręcenie się w kółko, wirowanie, mogącego więc odnosić się do zawrotów głowy, jednego z objawów mających towarzyszyć zatruciu tą rośliną (6). Określenie „maculatum” opisuje natomiast obecność czerwonych plam na siniozielonej łodydze szczwołu plamistego (według staroangielskiej legendy plamy te mają odzwierciedlać piętno na Kainowym czole) (6).

W XVI i w XVII wieku nazwą „cykuty” określano równocześnie wiele różnych roślin z rodziny baldaszkowatych, a to ze względu na ich pustą w środku łodygę („cicuta” po łacinie oznacza również puszczalkę, fujarkę) (21). Konrad Gesner („niemiecki Pliniusz”) nazywał wówczas cykutą (*Cicuta aquatica* - *Herba venenosa*) także szaleję jadowitą. Aby uniknąć zamieszania związanego z używaniem tej samej nazwy - „cykuta” - równocześnie w stosunku do dwóch odmiennych roślin (szaleju jadowitego i szczwołu plamistego), w 1773 roku Linneusz przywrócił klasyczną, starożytną nazwę cykuty właśnie *Conium maculatum* (szczwołowi plamistemu) (6, 15, 16).

Pierwszą chyba wzmiankę o zatruciu cykutą znajdujemy w Biblii, w czwartej księdze Pięcioksięgu. W Księdze Liczb (11, 31-34) jest bowiem mowa o przepiórkach „zesłanych przez Pana”, których mięso spożyte przez lud mojżeszowy spowodowało masowe wśród niego zgony („Lecz gdy mięso było jeszcze między ich zębami, zanim zostało ono spożyte, zapłonął gniew Pana przeciwko ludowi. Pan zadał ludowi bardzo ciężki cios. Miejsce to nazwano Kibrot-Hataawa - Groby rozkoszy - gdyż tam pogrzebano ludzi pożądlivych”) (2, 9). Zagadka śmiertelnego dla ludu „gniewu Pana” znajduje obecnie wytłumaczenie w znanych i opisywanych współcześnie przypadkach zgonów ludzi po spożyciu zatrutego mięsa przepiórek, zięb i drozdów - ptaków, które zjadają paczki cykuty, ale same nie są wrażliwe na zawarte w niej trujące alkaloidy (2, 22, 23).

Analizując opis śmierci Sokratesa zawarty w dziele Platona można stwierdzić, że zawiera on pewne informacje wskazujące na rodzaj wypitej przez filozofa trucizny, pozwalające na rozróżnienie, czy była ona sokiem z *Conium maculatum* (szczwołu plamistego), czy pochodziła z *Cicuta virosa* (szaleju jadowitego). Obraz kliniczny zatrucia w przypadku każdego z tych jadów roślinnych jest bowiem odmienny (7, 9, 12, 16, 18, 20, 22).

Cicuta virosa (cykuta jadowita, szaleję jadowity) zawiera toksyczny alkaloid cykutotoksynę, posiadający strychninopodobne działanie drgawkowe. Głównymi objawami zatrucia nim są więc przede wszystkim uogólnione, pojawiające się falami drgawki kloniczno-toniczne, ze szczękościskiem i z opistotonusem oraz pobudzenie psychoruchowe (stąd popularnie „najadł się szaleju”), a także wymioty, bóle brzucha, sinica i utrata przytomności. Zgon następuje w tym przypadku wskutek porażenia ośrodka oddechowego w pniu mózgu (6, 7, 10, 12, 13, 18, 22, 23).

W *Conium maculatum* (szczwole plamistym) jadem trującym są natomiast alkaloidy koniina (2-propylpiperidyna) oraz gamma-koniceina. Działają one przed wszystkim porażająco na ruchowe ośrodki rdzenia kręgowego oraz przedłużonego. Wiotkie porażenie nimi wywołane ma charakter wstępujący, tzn. zaczyna się od dolnych partii ciała, postępując ku górze. Dodatkowo trucizna ta działa obwodowo kuraropodobnie porażając mięśnie szkieletowe i układu oddechowego. Z kolei jej nikotynopodobne oddziaływanie na zwoje układu autonomicznego wywołuje mrowienia i uczucie zimna oraz parestezje w kończynach. Poza działaniem neurotoksycznym, zatruciu nią towarzyszą zaburzenia ze strony przewodu pokarmowego. Zatruty może do końca zachowywać świadomość, a śmierć następuje na skutek ośrodkowego porażenia oddechu (7, 20). Zarówno cykutotoksyna jak i koniina mogą wywoływać rhabdomyolizę objawiającą się klinicznie uogólnionymi bólami mięśni, ich obrzękiem, sztywnością, osłabieniem siły i utratą funkcji. Następstwem tego jest myoglobinuria i ostra martwica komórek cewek nerkowych prowadzące do niewydolności nerek (22, 23).

Już Nikander (Nikandros z Kolofonu - III - II wiek p.n.e), autor dzieła „Theriak” (o antidotach na trucizny), opisując jako pierwszy objawy zatrucia cykutą (szczwołem plamistym) wymieniał wśród nich przede wszystkim niedowład kończyn dolnych, objawy duszenia się i zaburzenia świadomości (15, 16).

Porównanie przebiegu zatrucia tymi dwoma, często mylonymi ze sobą truciznami roślinnymi (cykutami) i odniesienie tego do przekazu Platona wskazuje, że objawy, jakie wystąpiły u Sokratesa po wypiciu podanej mu z mocy wyroku sądowego trucizny, korespondują z symptomatologią zatrucia *Conium maculatum* (szczwołem plamistym), nie odpowiadają natomiast przebiegowi zatrucia *Cicuta virosa* (cykutą jadowitą, szalejem jadowitym).

Według Platona, po wypiciu trucizny Sokrates traci bowiem najpierw władzę w obwodowych odcinkach kończyn dolnych, które stają się zimne, sztywne, zdrętwiałe i pozbawione czucia. Zmiany te obejmują stopniowo coraz wyższe partie ciała i gdy „trucizna dociera do serca”, nauczyciel i przyjaciel Platona umiera. Takie objawy, wskazujące na postępujące czuciowe i ruchowe porażenie o charakterze wstępującym - od obwodowych partii ciała - dobrze więc oddają najbardziej charakterystyczne kliniczne symptomy zatrucia szczwołem plamistym

(Conium maculatum).

Sokrates mając prawie do końca zachowaną świadomość, wypowiada swoje słynne ostatnie słowa, utrwalone przez Platona. Przypomina w nich Kritonowi o konieczności złożenia ofiary (z koguta) bogu medycyny, w podziękę za uzdrowienie jego duszy z choroby, jaką było jej połączenie z ciałem (3, 4, 11, 14, 19)).

„Tak nasz Echekratesie skonał przyjaciel i człowiek, o którym możemy powiedzieć, że ze wszystkich których żeśmy wtedy znali, najlepszy był i w ogóle najmądrzejszy i najsprawiedliwszy" (19).

Platon: „Fedon" (fragment)
tłum. Władysław Witwicki

PIŚMIENICTWO

I. Biernat J.: Świat trucizn. Wydawnictwo Astrum. Wrocław 1999, 30 i 52, -2. Blythe W.: Hemlock poisoning, acute renal failure and the Bible (letter to the Editor). *Renal Failure*. 1993, 15, 5, 653, -3. Bricard I.: Leksykon śmierci wielkich ludzi. Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa, 1998, 4. Brun J.: Sokrates. Prószyński i S-ka, Warszawa 1999, -5. Glensk C, Glensk J.: Myślę - więc jestem. Aforyzmy, maksymy, sentencje. Wydawnictwo Antyk, Marcin Dybowski, 1991, -6. Grieve M.: A Modern Herbal. <http://www.botanical.com>, -7. Henneberg M., Skrzydlewska E.: Zatrucia roślinami wyższymi i grzybami. PZWL Warszawa 1984, -8. Kopaliński W.: Słownik mitów i tradycji kultury. Państwowy Instytut Wydawniczy 1985. -9. Kosidowski Z.: Opowieści biblijne. Iskry. Warszawa, 1983, 130 -131, -10. Koziół T., Nowotarska T.: Zatrucie szalejem jadowitym (*Cicuta virosa*) sześciorga dzieci. *Ped. Pol.* 1973, 48 (12), 1519-22,

II. Laneyrie-Dagen N.): Larousse. Dzieje ludzkości. Największe procesy w historii świata. Oficyna Wydawnicza MAK, 1997, -12. Laskowski S., Matyjek J., Koppicz M., Pohorski A.: Zatrucie szalejem jadowitym (cykutą). *Pol. Arch. Med. Wewn.* 1973, 50(11), 1237-9, -13. Marcinkowski T., Porawski R.: Zatrucie szalejem jadowitym (*Cicuta virosa*). *Wiad. Lek.* 1966, 19, 2, 139 -142, -14. Markiewicz H., Romanowski A.: Skrzydlate słowa. Seria druga. PIW, 1998, 12. -15. Nowiński M.: Dzieje upraw i roślin leczniczych. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne. Warszawa 1983, 112-113, -16. Ober WB.: Did Socrates die of hemlock poisoning?. *NY State J Med.* 1977, 77, 2, 254-258, -17. Oksfordzki słownik biograficzny. Świat Książki, 1999, -18. Pfeiffer J.: Przypadkowe zatrucie pietruszką wodną (*Cicuta virosa*) u dzieci. *Arch. Med. Sąd. Psych. Sąd i Krym.* 1961, 13, 20-24, -19. Platon. Dialogi. Fedon. Wydawnictwo Antyk. Kęty 1999, -20. Popielski B, Kobiela J. (red): Medycyna sądowa. PZWL. Warszawa 1972,

21. Rejewski M.: Pochodzenie łacińskich nazw roślin polskich. Przewodnik botaniczny. KiW. Warszawa 1996, 50 i 53, -22. Rizzi D., Basile C, Di Maggio A. i in.: Clinical spectrum of accidental hemlock poisoning: neurotoxic manifestations, rhabdomyolysis and acute tubular necrosis. *Nephrology. Dialysis Trans-*

plantation. 1991, 6, 12, 939-943, -23. Scatizzi A., Di Maggio A., Rizzi D. i in.: Acute renal failure due to tubular necrosis caused by wildfowl - mediated hemlock poisoning. *Renal Failure*. 1993, 15, 93-96, -24. Szumowski W.: Historia medycyny, filozoficznie ujęta. Trucizny i otrucia średniowieczne. Sanmedia, Warszawa 1994, 386-387 -25. Wielcy malarze - ich życie, inspiracje i dzieło. Jacques-Louis David. Eagelmoss Polska sp. Z o.o., Siechnice 2000, 12, -26. Winniczuk L: Słownik kultury antycznej. Wiedza Powszechna, Warszawa 1989,

Adres autora:
Katedra Medycyny Sądowej CM UJ
31-531 Kraków
ul. Grzegorzewska 16.